

83340
TARTIŞMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ - 35

MODERNLEŞME, İSLÂM DÜNYASI ve TÜRKİYE

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

17-19 Kasım 2000

İstanbul

Prof. Dr. Şerif MARDİN * Dr. İsmail KARA
Prof. Dr. Fred R. DALLMAYR * Prof. Dr. Beşir ATALAY
Prof. Dr. Grace DAVIE * Doç. Dr. Ömer ÇAHA
Prof. Dr. Ernest WOLF-GAZO * Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZEL
Dr. Parvez MANZOOR * Prof. Dr. Mehmet Akif AYDIN
Dr. Ousmane KANE * Prof. Dr. Ahmet DAVUDOĞLU

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI (İSAV)
Kızıtaşı, Kâmil Paşa Sokak, No. 7; Fatih-34260/İSTANBUL
E-Mail: isav@isav.org Web Site: <http://www.isav.org>
Tel : +90 (0212) 523 54 57 Fax : + 90 (0212) 523 65 37

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	83340
Tas. No:	297.004 11100.1

dî modernleşmenin neresinde olduğumuzu daha iyi anlamış oluruz.)

Son on beş yılda Gaziantep, Denizli, Konya, Çorum, Kayseri, Yozgat, Kahramanmaraş ve daha birçok ilimizde, kapıkulu yerine müstakil olma vasfı ağır basan yeni bir "burjuvazi" boy vermiştir. İmalat ve ona bağlı ticaret faaliyetiyle temayüz eden bu genç işadamları yeni bir dinamizmin müjdecisidirler. Cumhuriyet yönetimi, büyük ama gayr-ı müstakil işadamları yetiştirmeye çalışırken, küçük ama müstakil esnafa hiçbir zaman iyi gözle bakmamıştır. Cumhuriyet bir tür 'memurlar' demokrasisi-dir. Atina'nın *demosu* nasıl (nüfusun sadece yüzde 14'ünü oluşturan) hür Atina yurttaşları idiyse, Cumhuriyetin *demosu* da *cumhur* (halk çoğunluğu) değil, memurlardır. Cumhuriyet yönetiminin memurlara ve birer memur gözüyle baktığı büyük işadamlarına öncelik verirken, halkı ve gerçek işadamlarını ihmal etmesi, çınar yerine akasya ağacı dikmeye benzer. Tarık Buğra, romanlarından birinde Osmanlıların çınar, Cumhuriyetçilerinse akasya diktiklerine dikkat çekiyor. Fasulye sırgı gibi akasyalar! "Neye çınar değil de akasya dikerler? Çabuk büyür de ondan... görüversinler büyüdüğünü kendileri. Dedelerimiz yol kıyılarına, meydanlara, mesire yerlerine *bizim için* çınarlar, kestaneler, ardıçlar, gürgenler dikmiş; biz de parklara *kendimiz için* akasyalar diyoruz."¹³

Çınar dikmeyi terketmeseydik, modernleşme çabalarımız sonuç verir miydi? Bu sorunun makul cevabı için, bütün yerküreyi içine alan tarihî bir sosyal sistem olarak kapitalizmin tahlili ve topyekün muhasebesi gerekmektedir. Modernleşmenin ülkemizdeki öncü gücü olarak temayüz eden devletin ve emrindeki memurların (kapıkulu burjuvazi dahil) iktisadî performansı ortada olduğuna göre, modernleşmeye değil, modernliği aşacak farklı sosyo-ekonomik sistemlere kafa yormamız daha hayırlı sonuçlar doğurabilir.

¹³ Tarık Buğra, *Yağmur Beklerken*, İstanbul: Ötüken, 1992. (Vurgu benim.)

MÜZAKERE

Mehmet GENÇ
Marmara Üniversitesi

Sayın Başkan, değerli dinleyenler, hepinizi saygı ile selâmlıyorum.

Mustafa özel mufassal ve muhteşem bir tebliğ sundu. İnsanlığın aşağı-yukarı beş bin yıllık tarihini ana hatları ile adeta özetledi. Yoğun konuştu ve çok değerli şeyler söyledi. Bu kadar şümüllü konuşunca insan, büyük yoğunluk ve ihtisar zarureti içinde bütün konulara aynı derecede isabetle hakkını vermekte zorlanır. Üstelik çoğu taştırmalı olan konuların bir bölümü aşırı özetlemeden doğan bir ihmal veya müphemiyet içinde kalmaktan da kolayca kurtarılamaz.

Metnini daha önce ele geçirip okuma imkânını bulamadığım bu değerli tebliğ üzerinde yorum yaparken, şimdi dinlediğim bu yoğun konuşmanın çizdiği çerçeve içinde kalarak katıldığım ve katılmadığım veya eklenmesini ve tavzihini gerekli gördüğüm bazı noktaları kısaca belirtmekle yetineceğim.

Avrupalılaştırma-batılılaştırma-modernleşme-globalleşme sıralaması kronolojik olarak isabetli; kaynağında yer aldığını söylediği *civilization* da doğru. Osmanlılar bu Frenkçe kelime ve kavramla XIX. asrın ilk yarısı içinde temasa geldiler.

Mustafa Reşit Paşa Avrupa'da bulunduğu sırada, 1830'larda karşılaştığı bu kavramı "*terbiye-i nas ve icra-ı nizam*" yani "halkın eğitilmesi ve hukukî düzen içinde yaşaması" diye tanımlar. Kelimenin Türkçeleştirilmesi de 1840'larda "*me-*

deniyet" olarak, yanılmıyorsam, Mehmet Sadık Rıfat Paşa tarafından teklif edildi.

Mustafa Özel, modernleşme teorilerine de geniş şekilde temas etti. Bu teorileri XIX. asrın sonlarında M. Weber'den başlatmak belki doğrudur; biraz daha geriye götürerek *Condorcet*'ye kadar çıkarmak da mümkündür. Ama süreçlerin başlaması tabii ki çok daha eskidir. M. Özel, XV ve XVIII. asırlar arasını hazırlık dönemi olarak ifade etti. Batı dünyası ile ilgili ayrıntılı çalışmalar yapıldıkça sürecin başlangıcını daha eskilere, XI. asra kadar çıkarmanın mümkün olduğu anlaşılıyor; yani 6-7 asra yaklaşan uzun bir hazırlık dönemi söz konusudur.

Mustafa Özel XVI. asırda denizin ve gümüşün keşfinin önemli bir dönüm noktası olduğunu ifade etti. Bunların önemli olduğuna şüphe yok; ama, Batı dünyasında bunları sağlamış olan temel değişimler çok daha önemlidir. Meselâ, deniz XVI. asırda kitlevî mal taşımacılığına sahne olmuştur. Ancak bu, XIV. asırda doğduğu kabul edilen *Ticaret Devrimi* ile denizcilikte kaydedilen birkaç asırlık gelişmenin doruklarından biri olarak oluşmuş bir sonuç gibi düşünülmelidir.

Modernleşme, Avrupa'da Orta Çağ'ın sonlarından itibaren karşımıza çıkan Ticaret Devrimi, Rönesans, Reform, millî devletlerin doğuşu, matbaanın kullanılması, coğrafi keşifler ve bollaşan gümüşle birlikte XVI. asırdaki fiyat devrimi gibi bir seri değişimin hazırladığı bir sürecin belki tek kelimelik kompleks bir kavrama sığdırmaya çalışılan adıdır.

Bütün bu değişimler içinde XVI. ve XVII. asırlarda Bilim Devrimi olarak nitelenen deneysel tabiat bilimlerinin doğuşunun özel bir önemi vardır. Bilim devrimi, modernleşmenin, özellikle iktisadî alanda Sanayi Devrimi ile ulaştığı zirveye tırmanmasındaki katkıları tartışmalı olmakla birlikte, o zirveden aşağıya düşmeden daha ileri noktalara ulaşmasında belirleyici bir rol oynamıştır. O kadar ki deneysel tabiat bilimlerinin hayret verici gelişmeleri olmasa idi, iktisadî gelişmenin sürdürülmesine imkân bulunamayacağına ve tarihin daha önceki dönemlerinde görülen türden devrevîlikler içinde sıkışıp kalacağına da aşağı-yakarı kesin gözü ile bakılabilir. Bununla birlikte, hiç şüphesiz, iktisadî modernleşme ile bilim devrimi arasındaki ilişkinin tek

yönlü olmadığı, her iki büyük dönüşümün birbirini destekleyerek ilerledikleri de muhakkaktır.

Mustafa Özel, sözlerinin sonuna doğru, Japonya ve Çin ile Osmanlı dünyasını mukayese etmeye çalıştı. Japonya'nın yerli teknolojiyi geliştirebildiğini ifade etti. 'Bu başarının gerisinde yatan nedir, nelerdir?' diye sormaktan da insan kendini alamıyor. Ancak cevaplandırılması kolay olmayan çetin bir meseledir bu. Japonya'nın öteden beri bilinen yaygın ve yüksek eğitim düzeyinin rolü olduğu muhakkaktır.

Japonya XIX. asrın ortalarına kadar Batı dünyası ile temaslarını son derece sınırlı tutmuş ve yalnızca Hollandalılara, ancak tek bir limanda, Nagazaki'de faaliyette bulunmalarına izin vermiştir. Ancak Japonlar bu sınırlı ve dar pencereden Batı dünyasındaki bilim devriminin ürünlerine zihin kapılarını ardına kadar açmakta tereddüt etmediler.

"Hollanda bilimi" diye adlandıracakları Batı biliminin önemli eserlerinin XVIII. asrın başlarından itibaren okudular, tercüme ve imtisas ettiler. Bunu nasıl başardılar? diye sorarsak, yüksek ve yaygın eğitim düzeyi bu sonucu sağlamaya muhakkak ki yardımcı olmuştur. Ama onu açıklamaya yetmez, sanırım. Japonya'yı Çin'den farklılaştıran ve bizi de ilgilendirir görünen belki biraz spekülâtif bir açıklama istikameti olarak şu söylenebilir:

Japonların zihin dünyalarında Batı bilimine homolog sayılabilecek unsurların hemen tümü esasen dış kaynaklı, yani vakti ile Çin'den ödünç alınmış unsurlardı. Bu unsurlar, Japonlar için herhangi bir kutsallığı söz konusu olmayan, fonksiyonel değerlerden ibaretti. Aynı fonksiyonları daha iyi tutarlı ve etkin şekilde ifa edebilecek olan Batı bilimi ile karşılaştıkları zaman onu benimsemekte fazla zorluk çekmemiş olmalıdırlar, denilebilir. Bu bakımdan Japonların hem Çin'den, hem de Osmanlı'dan farklı bir konumları vardı. Çünkü bunların ikisi de bu zihin unsurlarını kimliklerinin ayrılmaz parçası halinde kutsal değerler olarak algılıyor ve yaşıyorlardı.

Batı'da iktisadî modernleşmenin doruğunu oluşturan Sanayi Devriminin geliştirdiği temel değişmeyi verimliliğin artması

olarak özetlemek mümkündür. İnsanın üretim kapasitesi, daha önceki beş bin yıllık dönemle kıyaslandığı zaman inanılması zor bir artış trendine yerleşmiş görünür. Bu trendin hızlanarak devam etmesinde bilim devrimi stratejik bir role sahiptir. Sanayi Devriminin, başlangıç safhasında, bilimle ilişkisi çok açık ve belli değildir; ama, bu sisli dönemden sonra XIX. asırdan itibaren giderek belirginleşen tarzda bilimle kaynaşmıştır. Günümüzde bilim, teknoloji ve ekonomi birbirinden ayrılması artık imkânsız bir yumak hâline dönüşmüştür.

Mustafa Özel'in, Osmanlı dünyası ile ilgili söyledikleri de isabetlidir. Osmanlılar ekonomiye hiçbir şekilde bîgâne değildiler; aksine yakından alakalı idiler. Ancak bu alakaları, Batı'da kapitalist atmosferde oluşan iktisadî anlayışın tamamen zıddı denilebilecek nitelikler taşıyordu. Ekonomi, Osmanlılar için insanların, toplumun ihtiyaçlarını karşılamanın bir vasıtası idi; amaç değil, araçtı.

Çok basit görünen bu ifade bize Osmanlı ile Batı arasındaki büyük farklılığı belirtmeye imkân verir. Onlar ekonomiyi, siyasî-sosyal sistemin idamesini sağlayan bir faaliyet olarak düşünüyorlardı; bu faaliyetin amacı, ihtiyaçları karşılamaktan ibaretti. İhtiyaçları karşılamak için sanayi kurmak gerekiyorsa, bunu yapıyorlardı. Ama daha ucuz ve kaliteli olan malları ithal etmekte de bir mahsur görmez, mutlaka ülke içinde imalini sağlayalım diye bir kaygıya kapılmazlardı. İthalat ile yerli üretim arasında, Osmanlıların ekonomiye yükledikleri misyon bakımından önemli bir fark yoktu.

Tek önemli nokta, ithalatın güvenli bir şekilde yapılmasını sağlayabilmekte idi. Onun için stratejik önemi olan silâh ve mühimmat alanında ve ne pahasına olursa olsun içerde imal etmeye özen gösteriyorlardı; ama onun dışında kalan mallarda ucuzluk ve kalite yerli üretim ile ithalat arasındaki tercihi belirliyordu.

Mustafa Özel'in haklı olarak ifade ettiği gibi Cumhuriyet dönemindekine benzer sanayileşme girişimleri XIX. asrın ilk yarısı içinde de görülüyor. Bu girişimlerin köklerini XIX. asrın başlarına kadar geri götürmek mümkündür. Ondan önceki asırlarda, devletin silâh ve mühimmat dışında, sanayi ile alakalı

doğrudan yatırım faaliyetleri pek yoktu. Geleneksel çerçeveye içinde devlet bazı alanlarda yatırımları, özellikle enfastrüktür niteliğindeki fizikî sermaye yatırımlarını yapar; fakat, üretim faaliyetini esnafa, yani özel sektöre bırakırdı. XVIII. asrın başlarında itibaren devlet giderek artan tempoda sanayi alanında doğrudan sermaye yatırımlarına girdiği zamanlarda da üretimin fiilen yürütülmesini yine özel sektör olarak faaliyet gösteren esnafa bırakmaya devam etti.

Özel sektörün ne çok büyümesine, ne de silinip gitmesine imkân verecek bir mülkiyet rejimini korumaya çalıştı. Devlet, kendi sermayesi ile kurduğu ve işletmesini hemen daima özel sektör çerçevesinde gerçekleştirdiği fabrikaları korumak için gümrük himayesinde 1860-70 yıllarına kadar hiçbir şekilde başvurmadı; başvurmayı müzakereye bile gerek görmedi. Zira gümrük himayesi, ithalatı pahalılaştıracağı ve fiyatları yükselteceği için Osmanlıların kabul edebilecekleri bir tedbir değildi. Gümrük himayesi, belirli faaliyetler ve gruplar lehine büyük ölçeklere varan bir değer transferi anlamına geldiği ve neticede sosyal ve iktisadî dengeleri sarsabileceği için Osmanlı sisteminde hiçbir zaman makbul sayılmadı. Böyle bir anlayış ikliminde teknoloji de tabii ki önemli gelişmelere sahne olmadı.

Esasen yeni teknolojiler, yalnız malları ve süreçleri değil, daha derinlere giden değerler dünyasında bir değişimi gerektiren deneysel tabiat bilimlerine giderek daha çok dayandığı ölçüde Osmanlıların bu alanda gelişme şansı da azalıyordu. Batı bilimini ve onun dayandığı değerler dünyasını sindirmekte Japonlar gibi kolay ve hızlı hareket etmeleri mümkün olmadı. Yerli teknoloji oluşturmaının diğer önemli kaynağı yahut şartı da özel sermaye birikimi idi. Osmanlılar özel sermaye birikimini sistemleri gereği sınırlandırdıkları için bu kaynaktan da kendilerini mahrum bırakmışlardı.

Batı'nın genel olarak Asya'ya karşı üstünlüğü ne idi? Bunun arkasında denize hakimiyet, gümüş bolluğu vs. gibi birçok şey var. Her şeyden önce denize nasıl hakim olup Asya'ya kadar ulaşılar? Yatırım yaptılar ve XV. asrın başlarından itibaren Atlantik'i hem batıya, hem de güneye doğru zorladılar; yeni astronomik bilgileri, yeni teknolojileri, biriken sermayeyi ve organi-

zasyon kabiliyetlerini devreye soktular. Aynı yıllarda, XV. asrın başlarında Çinliler de denizi zorladılar. Yeni astronomik bilgileri, yeni teknolojileri, biriken sermayeyi ve organizasyon kabiliyetlerini devreye soktular. Aynı yıllarda, XV. Yüzyılın başlarında Çinliler de denizi zorladılar ve Doğu Afrika kıyılarına kadar ulaştılar. Daha ileri gidip Avrupa'ya kadar gitmediler; çünkü, Avrupa'da Çinlileri cezbeden fazla bir şey yoktu denebilir mi? Avrupalılar Güney-Doğu Asya'ya gittikleri zaman bir rakip olarak Çinlilerin bir varlık göstermediğini biliyoruz. Çin'in kendi sistemi, Avrupa gibi bir açılmaya elverişli bir yapı özelliği taşııyordu, demek daha doğru görünür.

Mustafa Özel, Avrupalıların mal bakımından herhangi bir üstünlüklerinin bulunmadığını söylemekte haksız değildir. Ancak zaman içindeki değişimleri dikkate almak gerekir. Bu değişimleri Sanayi Devriminden itibaren oluşmuş saymak gerçeğe pek uygun düşmez. Avrupa'nın Müslüman doğu ile ticaretinin tarihine bakarsak, bu değişimlerin hazırlık döneminin başlangıcı sayılan XI. asırdan itibaren dikkati çekmeğe başladığı görülür.

O tarihe kadar Avrupa Müslüman Doğu'ya esir; kereste, demir gibi hammaddeler gönderiyor ve karşılığında sabun, kâğıt, cam, kumaş gibi mamul mallar satın alıyordu. Avrupa aleyhinde hem koloniyal nitelikte, hem de açık veren bu mübadele yapısı XI. asırdan itibaren değişmeye başladı. Avrupa, Doğu'dan aldığı bu mamulleri kendisi imal ederek mübadele yapısını tersine çevirmeyi birkaç yüz yıllık çaba sonunda başardı. Önce Müslüman Doğu'dan almakta olduğu malları üretmek ve pazarlamak üzere teknoloji ile ticarî organizasyon şekillerini ithal etti, benimsedi ve geliştirdi. Müslümanlardan alarak geliştirdikleri bu organizasyon şekilleri arasında *commenda* adını verdikleri *mudaraba*'nın özel bir önemi olduğunu Murat Çizakça araştırmalarında ortaya koydu.

Batılıların Asya'da XVII. asırdan itibaren sağladıkları ticarî üstünlükte Müslümanlardan aldıkları mudarabayı, yüzlerce ortağı bir araya getirerek muazzam sermaye ile donatılmış birer anonim şirket hâline dönüştürmelerinin payı büyüktür. İngiliz ve Hollandalıların 1600'lerden itibaren Asya ticaretini kontrol

etmelerini, sağlam Doğu Hint kumpanyalarının tipik örneklerine borçludur. Batı'nın üstünlük kazanma süreci her alanda ve hemen gerçekleşmiş olmadığı, asırlar süren çetin bir mücadeleyi gerçekleştirdiği muhakkaktır. Avrupa bu süreci geri çevrilmez hâle getirmeyi, Sanayi Devrimi ile tamamlamıştır, diyebiliriz. O zamana kadar doğudan hem mamul mallar, hem de teknoloji ithal etmeye, giderek azalan oranda da olsa, devam etmiştir. Bu yalnız Hint ve Çin dünyaları için değil, Osmanlı dünyası için de geçerlidir.

Avrupa, Osmanlı'dan yalnız çeşitli mamuller ithal etmekle kalmaz, bu malların bir bölümüne ait teknolojiyi elde etmek için uzun bir süre sanayi casusluğuna da başvurmuştur. Osmanlı sanayiinin kırmızı boya, basma ve sahtiyan imalat teknolojilerini öğrenmek üzere yaptıkları faaliyetler bunun örnekleridir. Ancak bunlar XVIII. asrın sonlarına kadar söz konusudur. Sanayi Devriminden sonra Avrupa bu tür teknoloji açıklarını tümü ile giderecek sistemi ikmal etmeyi başarmıştır. Bunu, deneysel tabiat bilimlerini, teknolojik buluşların kaynağı hâlinde cihazlandırmakla başarmıştır.

Mustafa Özel'in mufassal ve müdellel tebliğinin ancak birkaç noktasına kısaca temasla yetindiğim bu konuşmayı tamamlarken, Batı'nın dünya tarihinde yüzyıllardan beri inşa etmeyi başardığı üstünlüğünün kaynakları ve mekanizmaları henüz vuzuha kavuşmaktan uzak, kompleks bir problem sahası olarak karşımızda durmaya devam ettiğini ifade etmek istiyorum. Beni dinlediğiniz için teşekkür ederim.

1. Sosyal değişme tekyönlüdür. İnsan toplumu ilkelden medeniye (moderne) doğru boyuna ilerlemektedir.

2. Nihai aşamaya doğru bu ilerleyiş 'iyi'dir, çünkü terakkiyi, insanıyeti, medeniyeti temsil etmektedir.

3. Sosyal değişimin hızı yavaş, tedrici ve parça parçadır. Devrimci değil, evrimcidir. İlkelden modern topluma geçişin tamamlanması asırlar sürmektedir.¹ (Acele etmemeli, her toplum sırasını beklemelidir!)

Modernleşme teorisinin işlevselci fikir babası Talcott Parsons idi. Sistem, organizma gibi kavramlara çalışmalarında büyük yer veren biyolog-sosyologa göre, her insan toplumu şu dört fonksiyonu icra etmedikçe yok olmaya mahkumdu:

1. Çevreye intibak (ekonomi marifetiyle).
2. Amaçlara ulaşma (hükümet marifetiyle).
3. Entegrasyonu, yani kurumsal bütünleşme (hukuk ve din marifetiyle).
4. Latency, yani değer modellerinin nesilden nesile doğal, gözükmez aktarımı (aile ve eğitim kurumları marifetiyle).

Bu iki teorik yaklaşıma dayalı olarak, modernleşme kuramcıları modernleşmeyi değişik ama birbirini tamamlayan biçimlerde tanımlamaya başladılar: "Aletlerin ve cansız güç kaynaklarının kullanılma derecesi." (Marion Levy) Bu tanıma göre, modernleşme görece bir durum, bir *derece* meselesiydi, çünkü bütün toplumlar az çok alet kullanmayı ve cansız güç kaynaklarından yararlanmayı biliyorlardı. Modernleşme evrensel nitelikli bir sosyal çözücüydü; modernleşmemiş toplumlar, görece modern toplumlarla temasa geçtikçe çözülüp modernleşiyorlardı. Görece modernleşmemiş toplumların başlıca özellikleri şunlardı:

1. Düşük uzmanlaşma derecesi.
2. Yüksek kendine-yeterlik düzeyi.
3. Gelenek ve partikülarizme dayalı kültürel normlar.
4. Para deveranı ve pazara görece az vurgu.
5. Nepotizm (kayıрма) benzeri aile normları.
6. Kırsal kesimden şehirlere tekyönlü mal ve hizmet akımı.

¹ Alvin Y. So, *Social Change and Development: Modernization, Dependency, and World-System Theories*, London: Sage, 1990, s. 19.

Doğal olarak, toplumlar modernleştikçe, bunların karşıtı olan özellikler kazanıyorlardı:

1. Yüksek uzmanlaşma derecesi ve örgütlerin karşılıklı bağımlılığı.
2. Rasyonellik, evrenselcilik gibi kültürel normlar.
3. Yüksek merkezileşme derecesi.
4. Para deveranı ve pazara büyük vurgu.
5. Bürokrasiyi diğer bağlamlardan yalıtmaya ihtiyacı.
6. Köylerle şehirler arasında iki yönlü mal ve hizmet akımı.

Peki, modernleşme arayışındakiler için gerçekten ümit var mıydı? Levy'ye göre, bunların hem avantajları vardı, hem dezavantajları. Avantajları geç gelmiş olmalarıydı; nereye gitmekte olduklarını biliyorlardı. Modernleşme için gerekli planlama, sermaye birikimi, beceriler ve örgütlenme modellerini *icat maliyetine katlanmadan ödünç alma* imkanları vardı. Üstelik, sürecin şimdi artık gerekli olmayan bazı aşamalarını atlayabiliyorlardı. Ayrıca, önde gidenlerin desteğini de unutmamalıydık. Bunlara karşılık, geç kalanların *ölçek* sorunu vardı; birçok girişimi büyük ölçekli olarak başlatmak zorundaydılar. Kaynaklarını, malzeme ve becerilerini bir kullanımdan diğerine aktarma zorlukları vardı. Ve hepsinden önemlisi, *düş kırıklığı* problemiyle yüz yüze idiler. Bazan ne kadar çok gayret ediyorlarsa, o kadar geride kaldıklarını hissediyorlardı.²

Neil Smelser için modernleşmenin özü *yapısal farklılaşma* idi. Modernleşme süreci sayesinde, çok sayıda işlevi yerine getiren karmaşık bir yapı, her biri bir tek işlevi yerine getiren birçok uzmanlaşmış yapıya bölünmektedir. Yeni yapı eskisinden farklı bir şey yapmamakta, ama aynı şeyi çok daha verimli bir tarzda gerçekleştirmektedir. Bu durumda, toplumsal sistemin en önemli sorunlarından biri *entegrasyon* olmaktadır.³

Rostow'un ekonomik büyümenin aşamaları en iyi bilinen modernleşme yaklaşımlarından biridir. Marx'tan mülhem beş aşamalı teorisinde, bütün toplumlar geleneksel aşamadan yola

² Age, s. 26.

³ Neil Smelser, "Toward a Theory of Modernization," Amitai Etzioni ve Eva Etzioni (ed.): *Social Change*, New York: Basic Books, 1964 içinde, s. 268-84.

koyulup, "take-off" aşamasından geçip, sonunda kitlesel-tüketim toplumuna ulaşmaktadırlar. Yeni girişimciler, pazarların büyümesi, yeni sanayilerin gelişmesi gibi saiklerle, önceleri geleneksel aşamada olan Üçüncü Dünya ülkeleri take-off için önşart aşamasına geçerler. Bu aşamanın ötesine geçmek için *itici bir güç* ihtiyacı vardır. İşte Rostow'un muhtemel iticiler listesi:

1. Başlıca kurumları yeniden yapılandıran siyasi bir devrim.
2. Buhar motorunun icadı gibi önemli bir teknolojik yenilik.
3. Yüksek ihracat talebine ve yüksek fiyatlara yol açan elverişli uluslararası ortam.⁴

Bu imkânlardan yararlanmak isteyen bir ülke, sermayesini ve kaynaklarını seferber etmeli, milli gelirinin en az yüzde 10'unu üretken yatırımlara yöneltmelidir.

Modernleşme kuramcıları için önemli bir soru, hangi sosyal zümrenin bu süreçte anahtar rol oynayacağı idi. McClelland'a göre, ne siyasetçilerdi bu seçkin zümre, ne Batılı danışmanlar. *Yerli girişimciler!* Niçin? Çünkü girişim faaliyetlerinin biricik gayesi kâr değil, *başarı güdüsüdür*. Fertlerinin başarı motivasyonu yüksek olan toplumlar, ekonomik gelişme yolunda daha hızlı ilerlerler. Başarı güdüsünün temel kaynağı ise ailedir.⁵

Alex Inkeles benzer şekilde, modernleşmenin bireysel tavır, değer ve yaşam biçimleri üzerindeki etkisini araştırıyordu. Batılı, modern etkilere maruz kalan Üçüncü Dünya insanları eskisine göre daha modern tavırları benimsiyorlar mıydı? Arjantin, Şili, Hindistan, İsrail, Nijerya ve Pakistan gibi farklı modernleşme aşamalarındaki ülkelerde karşılaştırmalı geniş kapsamlı araştırmalar yapan Inkeles, keşfettiği modern insanların aşağıdaki özelliklere sahip olduğunu yazdı:

1. Yeni tecrübelerle açıklık.
2. Otorite şahsiyetlerden giderek bağımsızlaşma.
3. Bilime iman.

⁴ W. W. Rostow, *The Takeoff into Self-Sustained Growth*, "Etzioni ve Etzioni içinde, s. 285-300.

⁵ David C. McClelland, *The Achieving Society*, New York: Irvington Publishers, 1976 (1961).

4. Hareket yönlü olmak. Tutkulu, mesleğinde ilerleme arzusu taşımak.

5. Uzun vadeli plan yapmak.

6. Sivil siyasi faaliyetlere katılmak.⁶

Inkeles için kritik soru şuydu: *İnsanı modern kılan nedir?* Araştırmasına göre, en önemli değer eğitimdi. Bir yıllık eğitim, modern değerleri (0'dan 100'e kadar bir modernleşme skalası üzerinde) 2 veya 3 puan arttırıyordu. Ayrıca, modern değerleri ihtiyaç duyanlara aşıl原因 şey bizzat eğitim müfredatı (matematik, kimya ve biyoloji kitapları) değil, Batı-yanlısı öğretmenlerle düşüp kalkmak, Batıda yazılmış ders kitapları okumak, Batı filimleri seyretmek gibi faktörlerdi.

Rahatlıkla görülebileceği gibi, bütün modernleşme çalışmaları son kertede Max Weber'e çıkıyordu. Onun 20. yüzyıl başlarında 'Batı Rasyonalitesi' diye tanımladığı gizemli güç, Batılı olmayan toplumların geçmişte olduğu gibi bugün de ihtiyaç duydukları Açıl Susam Açıl parolasıydı. Protestan ahlâkından kaynaklanan Kapitalizmin Ruhu herhangi bir topluma nüfuz etmedikçe, o toplumun kapitalizmi (= modernliği) gerçekleştirmesi asla mümkün olamazdı!

Avrupamerkezci tarih teorileri, dinin yanı sıra ırk, çevre ve kültüre vurgu yapıyorlardı. Beyaz insanların diğer ırklara karşı tartışmasız üstünlükleri vardı (Weber ve selefleri). Avrupa'nın doğal çevresi tarım bakımından yerkürenin diğer bütün bölgelelerine üstündü (Eric Jones, Michael Mann, John A. Hall, David Landes). Avrupalılar binlerce yıl önce, emsalsiz biçimde ilerlemeci ve yenilikçi bir kültür geliştirmişlerdi! (Weber ve tüm modernleşme teorisyenleri).⁷

Günümüzde bu gibi dinci/ırkçı/ben merkezci görüşlere itibar giderek azalıyor. Bunun siyasî ve iktisadî olduğu kadar ilmi sebepleri de var. Bir yandan Batı dışı dünya, henüz kapitalist medeniyet çerçevesinde de olsa, ciddi bir 'yükseliş' içindedir. Diğer yandan, Batıda ve Batı dışı dünyada ciddi tarih ve sosyal bilim çalışmaları hızlanmaktadır. Avrupa merkezçilerin, erken

⁶ Alex Inkeles, "Making Man Modern," Etzioni ve Etzioni içinde, s. 342-61.

⁷ James M. Blaut, *Eight Eurocentric Historians*, New York: Guilford Press, 2000, s. 1 ve 201.

modern dünya diye anılan 1500-1800 dönemi hakkındaki görüşleri çürütüldükçe, modern dönem hakkındaki görüşleri de dayanaksız kalmaktadır. Türkiye'nin iktisadî modernleşmesini tartışacağımıza göre, bu erken modern dönemin iktisadî ana hatlarını yeni bakış açısıyla çizmemizde fayda vardır.

Erken modern dönemde, iktisaden ileride olan kıta Avrupa değil, Asya'dır. Dönem boyunca, Avrupalıların ihtirasla sürdürdükleri Doğu-Batı ticaretinde, Asyalılara rekabetçi şartlarla sunabilecekleri bir mal arzları yoktu. Avrupalıların imdadına Amerikan gümüşü yetişti. On sekizinci yüzyıl ortalarında bile, büyük Avrupa limanlarından Asya'ya giden gemilerin hamulesi beşte dört gümüş, beşte bir mal iken; Asya'dan gelen gemilerin yükünün onda dokuzu kumaş, baharat, ipek, porselen ve diğer Asya mamulleri idi. Asya-içi ticaret, Asya'nın Avrupa ile ticaretinin çok çok üzerindeydi.

Asya'da üretim ve özellikle (bölgeler arası/uluslararası) ticaretin teminatı, üç büyük Müslüman yönetiminin (Osmanlı, Safevî ve Hind-Türk) oluşturduğu *Pax Islamica* idi. Birleşik bir para sistemine dayalı olan bu büyük sosyo-ekonomik ve kültürel oluşum, Çin ile beraber yeni tabirle bir *dünya-ekonomi* meydana getiriyorlardı. Avrupalılar bu dünya-ekonomiye iktisadî değil, deniz-esaslı askerî üstünlükleri sayesinde ve Amerikan kıtasını kolonileştirebildikleri için girebildiler. Amerikan gümüşü, büyük Asya ekonomilerinin damarlarında akan kan oluverdi. Gümüş olmasaydı başta Çin olmak üzere pazar-yönlü Asya ekonomileri bu denli gelişemez; yine gümüş olmasaydı, Avrupalılar Asya dünya-sistemine dahil olamazlardı.⁸

Bu 'gelişmiş' ekonomilerin baş aktörü olan tüccar tipi, Avrupa dahil bütün Afrasya'da (Afrika, Avrupa, Asya) hemen hemen aynıdır. Hind, İran, Arap veya Osmanlı tüccarının Avrupalı meslektaşlarından geri kalır yanı yoktur. Asya tüccarının muhafazakâr, dolayısıyla başarı duygusu fazla gelişmemiş olduğuna dair görüşlere ciddi bir tarihçi şu cevabı vermektedir: "Asya hakkında pek az bilgiyle ekonomik gelişme konusunu ir-

⁸ Bu konunun ayrıntılı bir değerlendirilmesi için bkz. Mustafa Özel: "İktisadî oryantalizmin sonu: Çin, Hind ve Osmanlı ekonomilerine yeni bakış," *Divan*, 2000/1, Sayı 8: 1-28.

deleyen bir üniversite öğrencisi iken, McClelland'ın *The Achieving Society* başlıklı eserinden çok etkilenmiştim. İslam ve Doğu Asya kültürlerini inceleyen bir araştırmacı olarak şimdi bu görüş bana Batı sosyal bilim oryantalizminin klasik bir örneği gibi gözüküyor."⁹

Erken modern dönem Osmanlı ekonomisini de yeni bir gözle irdelememiz gerekir. Osmanlıların on altıncı yüzyıl dünya ticaretinde belirleyici bir rol oynadığına şüphe yoktur. İmparatorluğun Volga'dan Akdeniz'e, Yemen'den Sumatra'ya kadar uzanan bütün girişimlerinin ekonomik içerimleri vardı. Portekiz'in bu yüzyılda Hind ticareti üzerinde tam hakimiyet kurmasını engelleyen biricik güç Osmanlılardı. Avrupa ve Asya'nın önemli ticaret merkezlerinde Türk tüccar kolonileri oluşmuştu. İmparatorluk içi ticaret de son derece canlıydı ve Müslüman-Türk tüccarın kontrolündeydi.

Osmanlılarda para ekonomisi, köylüleri ve hatta göçerleri içine alacak kadar genişti. Ekonomiye finanse edecek çok sayıda kurum vardı. Örneğin, 1600 yılında Bursa'da imalatçıları ve tüccarı finanse eden para vakıflarının sayısı 350'dir.¹⁰ Bugün Bursa'da aynı sayıda finans kuruluşu mevcut değildir. Devlet çoğu kez bir tüccar gibi davranıyor, yani biriken servetinin önemli bir kısmını kazanç getirici işlere yatırıyor. Müslüman ahalinin ticaret ve zenaatla uğraşmadığı iddiası da temelsizdir. On dokuzuncu yüzyıla kadar, gayrimüslimlerin bu alanlarda Müslümanlara sistemli bir üstünlüğü yoktur.

Özetle, Osmanlı ekonomisi, tıpkı Çin ve Hind ekonomileri gibi, erken modern dönemde Avrupa'nın gerisinde değildir. Sanayi Devrimi diye adlandırılan bir dizi sosyo-ekonomik gelişme, onsekizinci yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'nın ekonomik çehresini değiştirdi. Uluslararası karşılaştırmalı bakış açısıyla, Osmanlı ekonomisinin diğer birçok ekonomiler gibi *Sanayi Devrimi* karşısında çaresiz kaldığı su götürmez. Her ne kadar on dokuzuncu yüzyıl başlarına kadar Avrupa ile Avrupa-dışı eko-

⁹ Stephen Frederic Dale, *Indian Merchants and Euroasian Trade, 1600-1750*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 133.

¹⁰ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem: Hebrew University, 1988, s. 118.

nomiler (özellikle Osmanlı, Çin ve Hind) arasında, sonradan olduğu ileri sürülen büyük farklar yok idiyse de, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük sanayileşme hamlesi etkisini Avrupa dışına taşırmaya başlamış ve on dokuzuncu yüzyıl başlarından itibaren bariz farklar ortaya çıkar olmuştur. Avrupa dışı ekonomilerin son iki yüzyıldaki çabası büyük ölçüde Avrupa kapitalizmine intibak arayışlarından ibarettir.

Türkiye'nin iktisadi modernleşmesini tartışırken sormamız gereken üç temel soru şunlardır: Osmanlıların Sanayi Devrimi'nin gölgesinde giriştikleri başlıca hamleler nelerdi? Cumhuriyet, bu bağlamda Osmanlıdan nasıl bir miras tevarüs etti? Ve bu mirasa katkısı ne oldu?

Her şeyden önce, Türk veya Müslüman ahalinin ticari/sınai iş yapma kabiliyetlerine dair Oryantalist görüşler hürufeden ibarettir. Bernard Lewis, modern Türkiye'nin doğuşunu incelediği eserinde Türklerin sadece dört mesleğe aşina olduklarını söylüyor: Memurluk, savaş, din ve tarım. Bu, on dokuzuncu yüzyılda geliştirilen 'Aryan Model'in yirminci yüzyıla yansımasıdır. 1840'lardan itibaren Avrupa için yeni bir tarih yazan Grekofiller, daha önceki yüzyıllarda Osmanlı mülkünü dolaşan son derece tarafsız gözlemlerde bulunan seyyahların aksine, Osmanlı ülkesindeki mesleki uzmanlaşmayı tamamen gayrimüslim tebaanın lehine yorumladılar.

Sanayi Devriminin etkilerine maruz on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı imalat sektörünün, ilk şok dalgasını atlattıktan sonraki manzarası çöküş değil, güçlü ve süre giden bir intibaktır. Bazı sektörlerde hasıla rekor düzeylere ulaştı. Osmanlı hükümeti, en azından kendi savunma ve savaş ihtiyacı için gerekli ürünleri hasıl edecek olan sanayi hamlelerinden tamamen uzak durmadı. Edward Clark, 1840'ların bu bağlamda hakiki bir Osmanlı sanayi devrimi ümidi oluşturduğunu söylemektedir. 1930'larda Atatürk Türkiye'sinin giriştiği devletçi sanayileşme hamlesinin kökleri 1840'ların sanayileşme çabalarında yatmaktadır.¹¹

Aynı yıllarda özel teşebbüsün fabrika kurması da özendirildi, çeşitli kolaylıklar ve teşvikler sağlandı. Fakat vergi husu-

¹¹ Edward C. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution," *International Journal of Middle Eastern Studies*, 5, 1974, s. 65-76.

sunda herhangi bir taviz verilmedi! Kamu ve özel teşebbüsleri yabancı rekabetine karşı koruma yolunda hiçbir ilave gümrük vergisi uygulanmadı. "İthal gümrüklerinin yükseltilmesi tarzında bir koruma düşüncesi zihinlerde yoktur. Oldukça şümüllü görünen bu sanayileşme hamlesinin arkasında klasik dönemin fiskalist ve provizyonist anlayışında henüz değişimin söz konusu olmadığı açıkça anlaşıyor."¹²

Geleneksel zanaat dinamiklerini imalat sanayinin çeşitli bölümlerinde devam ettirmesine rağmen, Osmanlı devlet ve toplum sistemi etkin bir sanayileşme için vazgeçilmez olan büyük ölçekli finans kaynaklarını yaratamadı. Ayrıca, geleneksel tekniklerle modern teknolojinin (mesela, Japonya'dakine benzer) bir uyumunu kuramadı. Modern teknolojinin yetersiz kullanımı yüzünden, cansız güç kaynaklarından yararlanma sınırlı kaldı. Dolayısıyla, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Japonya'dakine benzer bir hakiki sanayileşme hamlesi gerçekleştirilemedi. Türkiye'nin iktisadi modernleşmesi, böylece İttihat ve Terakki'nin 'Milli İktisat' arayışları çerçevesinde Cumhuriyet idarecilerine devredildi.

Cumhuriyet döneminin iktisadi modernleşme arayışlarını üç döneme ayırmak mümkündür: 1923-50 arası 'sisteme devletçi intibak' dönemi. 1950-80 arası 'planlı liberalleşme' dönemi ve 1980-2000 arası 'teknolojisiz modernleşme' dönemi.

Cumhuriyetin ilk yıllarında liberal bir iktisat politikasının benimseneceğine dair bir izlenim uyansa da, 1929 Bunalımı ile devletçi bir ekonomi politiğin gündeme geldiğini biliyoruz. Yeni Türk devleti, tıpkı Japonya ve diğer birçok örnekte olduğu gibi, temel sanayi alanlarına bizzat girmekte, doğrudan girişimci rolünü oynamaktadır. Bu arada, devletin kanatları altında, genellikle ithalat, taahhüt ve komisyonculuk işleriyle uğraşan bir tür 'kapıkulu işadamı' ortaya çıkmaktadır. Sanayicilik ağır ve riskli bir meşgale olduğundan, bu işadamları çoğunlukla ticaret ve finans alanlarında kalmayı tercih etmektedirler.

Planlı liberalleşme dönemi, kapıkulu işadamlarının bir kısmının sanayi yatırımlarına giriştiği ve bu girişimlerin devlet

¹² Mehmet Genç: "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler," *Divan*, 6, 1999/1, s. 1-8.

planlaması doğrultusunda teşvik edilip korundukları bir dönem oldu. Uluslararası konjonktür, ulusal ekonomilerin büyüme ve gelişmeleri için son derece elverişliydi (1950-75 dönemi, modern kapitalizmin 500 yıllık tarihindeki en büyük genişleme dönemi sayılıyor!). Ne var ki, bu genişlemeden pay almanın en temel şartı, yeni sanayi işletmelerini global pazardan pay alabilecek ölçek ve kapasitede kurmak idi. Uygun ölçeği tutturamayanlar olsa olsa kendi ulusal pazarları içinde korunarak ayakta kalabiliyorlardı. Türkiye'nin planlı-liberal iktisadi modernleşme çabası bir dizi içe dönük, teknoloji ve marka geliştirmeyen, dolayısıyla döviz üretmeyen sanayi işletmesine sahip olmakla sonuçlandı.

Yakın iktisat tarihimizde güya bir milat gibi gösterilen 24 Ocak 1980 kararları, teknoloji üretmeyen ekonomiyi bir takım malî oyun ve teşviklerle küresel pazara açtı. Fakat bir önceki dönemde içe dönük olarak kurulan sanayi işletmelerini dışa açmak mümkün olmadı. Eğer globalleşmeyi modernleşmenin devamı sayarsak, dolayısıyla global pazara açılma modernleşmenin ölçüsü ise, bugün Türkiye'de modernleşmeye ayak uydurabilmiş sanayi işletmesi göstermek son derece zordur. Nitekim, bunun farkında olan büyük sanayi işletmeleri, 1990 yılından itibaren sistemli biçimde imalattan kopmuş ve devlete yüksek reel faizlerle borç vermek suretiyle yaşamaya çalışmışlardır. Bugün, ülkenin 500 büyük şirketinin faaliyet gelirlerinin onda dokuzu faiz gelirlerinden oluşmaktadır. Sanayici, tefeci olup çıkı-vermiştir.

Küresel pazara bilinçli açılmamanın doğal sonucu olarak, Türkiye'nin imalat sanayi ihracatının son 10 yılda miktar ve hatta sabit değer bazında neredeyse hiç artmadığı görülmektedir. ISO anketlerinin aydınlatmadığı bir sonuç şudur: İlk 500'e giren sanayi şirketlerinin çoğu birer kara delik gibi döviz yutuyor. Bu gerçeği ifşa etmemek için, raporda sadece şirketlerin ihracat rakamlarına yer veriliyor, ithalatları gizleniyor! İMKB yılıklarından derlediğimiz bilgilere göre, birkaç istisna ile, büyük sanayi şirketleri ihracatlarının en az üç misli, bazan beş-on misli ithalat yapıyorlar. İmalat girdileri içinde ithalatın payı yüzde 60'ı bulurken, satış gelirleri içinde ihracatın payı yüzde 5'i bulmuyor! Türkiye'nin 20 milyar doları aşan dış ticaret açığının ya-

rıdan fazlasının sorumlusu, 40 yıldır korunan büyük sanayi şirketleridir. Modernleşmenin güya öncüsü olan şirketler!

Bugün Türkiye'nin en önde gelen sanayi şirketlerinden onda dokuzunun yaşı 40'ın altındadır; yani esas olarak planlı-liberal dönemin ürünüdürler. Yetmiş beş yıl önce, Cumhuriyetin ilanıyla gündeme gelen Misak-ı İktisadî'nin 10. maddesi hila-fına, birçoğu "açık alınla çalışmaktansa inhisarı tercih" etmektedir. Sanayi yatırımları temelde İstanbul ve çevresinde yoğunlaşmıştır. Yine Misak-ı İktisadî'nin diliyle, "bu vatanda bütün Türklerin saadeti için kâfi iş bulunabileceğini" ispat eden 'Anadolu Kaplanları' gelişme yoluna girmekle beraber, henüz İstanbul ile aynı kefeye konacak seviyede değildirlir. Ancak, İstanbul'un ihtiyaç duyduğu finansmanın bir kısmı Anadolu'dan gelmektedir; Anadolu fazla sermayesini kendisi kullanabilecek seviyeye geldiğinde, durum değişebilir. Bunun farkında olan metropol sermayesi daha ziyade finans alanına kaymakta ve devleti bu yeni stratejinin muhafızı haline getirmektedir.

Planlı-liberal ekonomi ithal ikamesine dayanıyordu. Yukarıda ifade edildiği üzere, yerli sanayiciler yüksek gümrük duvarlarıyla korunuyor, sanayi şirketleri vergi muafiyetleri ve ucuz faizli kredilerle teşvik ediliyordu. Ne var ki, 40-50 yıllık korumaya rağmen, hemen hemen hiçbir alanda yabancı rakipleriyle desteksiz rekabet edebilecek nitelikte sanayi şirketlerine sahip olmuş değiliz. Otomotiv, elektronik, makine ve kimya sanayilerinde "Türk" imzası taşıyan önemli bir teknoloji geliştirebilmiş değiliz. En büyük sanayi şirketlerimizin büyük çoğunluğu hâlâ yabancı lisans ile üretim yapmakta ve üretimlerinin büyük kısmını iç pazara satmaktadırlar. Bunun doğal sonucu olarak, bugün Türkiye'nin yıllık ihracatı 30 milyar doları bulmazken, ithalatı 50 milyar doları aşmaktadır. Aradaki farkın en az yarısı ilk 500 sanayi şirketinin yol açtığı döviz kaybından kaynaklanmaktadır. Küresel pazara açılmamaları yüzünden, sanayi şirketlerimiz küresel ölçülere göre güdük kalmakta, dünyanın en büyük şirketleri sıralamasında dereceye girememektedirler. (İlk 500 firmanın yıllık üretimi 70 milyar dolar düzeyindedir: Orta boy bir Amerikan veya Japon şirketi kadar! General Motors'un 1999 satışlarının 161 milyar dolar olduğunu hatırlarsak, iktisa-